

АБАКУМОВА Ю. В.

доктор юридичних наук, доцент,
директор
(Інститут економіки та права
Класичного приватного університету)

ПРАСОВ О. О.

доктор юридичних наук, доцент,
суддя
(Запорізький окружний
адміністративний суд)

УДК 343.364

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.3.71>

ВИЗНАЧЕННЯ СУБ'ЄКТА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ПРАВОСУДДЯ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

Стаття присвячена актуальним питанням визначення суб'єкта кримінальних правопорушень проти правосуддя та його впливу на правозастосовну практику.

У статті висвітлюється розуміння суб'єкта кримінальних правопорушень проти правосуддя в сучасній доктрині національного кримінального права. Здійснюється аналіз наявних позицій щодо визначення й розуміння цього елементу складу кримінального правопорушення.

Доводиться, що особливості (додаткові ознаки) суб'єкта вказаних кримінальних правопорушень, як правило, впливають зі специфіки об'єктивної сторони конкретного складу кримінального правопорушення, що входить до цієї групи. Йому притаманні ті самі риси, що й суб'єктам усіх інших кримінальних правопорушень. Доводиться, що суб'єктом кримінальних правопорушень проти правосуддя є, перш за все, фізична, осудна особа, яка досягла загального віку кримінальної відповідальності (за деякими виключеннями). При цьому обов'язковими його ознаками є: фізична особа – людина; загальний вік кримінальної відповідальності – 16 років; осудність особи. Виключення представляють злочини, пов'язані з посяганням на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя та захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги. Особи, які вчинили злочини, передбачені: ч. 2 та 3 ст. 377, ч. 2 ст. 378, ст. 379, ч. 2 та ч. 3 ст. 398, ч. 2 та ч. 3 ст. 399, ст. 400 Кримінального кодексу України, підлягають кримінальній відповідальності у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років. При вирішенні питання кримінальної відповідальності конкретної особи за вчинене кримінальне правопорушення проти правосуддя варто установити насамперед ці ознаки суб'єкта кримінального правопорушення та з'ясувати його особу.

У процесі дослідження класифіковано кримінальні правопорушення проти правосуддя в залежності від об'єкта посягання та від суб'єкта його вчинення.

В залежності від ознак суб'єкта виокремлено:

1) Кримінальні правопорушення проти правосуддя, які вчинюються загальним суб'єктом: а) Кримінальні правопорушення проти правосуддя, за які підлягають кримінальній відповідальності особи, що вчинили їх у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років; б) Кримінальні правопорушення проти правосуддя,

за які підлягають кримінальній відповідальності особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося шістнадцять років.

2) Кримінальні правопорушення проти правосуддя, які вчинюються спеціальним суб'єктом: а) Кримінальні правопорушення проти правосуддя, що вчинюються службовими особами, які здійснюють або забезпечують здійснення правосуддя; б) Кримінальні правопорушення проти правосуддя, що вчинюються особами, на яких покладено обов'язки щодо сприяння у здійсненні правосуддя; в) Кримінальні правопорушення проти правосуддя, що вчинюються засудженими особами або такими, які перебувають під вартою; д) Кримінальні правопорушення проти правосуддя, які вчинюються особами, щодо яких, у процесі здійснення правосуддя, покладено певні обов'язки.

Ключові слова: Правосуддя, кримінальне правопорушення, суб'єкт, об'єктивна сторона, фізична особа, вік кримінальної відповідальності, осудність, спеціальний суб'єкт.

Abakumova Yu. V., Prasov O. O. Definition of the subject of criminal offenses against justice and its impact on law enforcement

The article is devoted to topical issues of defining the subject of criminal offenses against justice and its impact on law enforcement practice.

The article highlights the understanding of the subject of criminal offenses against justice in the modern doctrine of national criminal law. An analysis of existing positions on the definition and understanding of this element of the composition of a criminal offense is carried out.

It is proved that the features (additional features) of the subject of the specified criminal offenses, as a rule, follow from the specifics of the objective side of the specific composition of the criminal offense included in this group. It has the same features as subjects of all other criminal offenses. It is proved that the subject of criminal offenses against justice is, first of all, a physical, culpable person who has reached the general age of criminal responsibility (with some exceptions). At the same time, its mandatory features are: natural person – human; the general age of criminal responsibility is 16 years; sanity of the person. Exceptions are crimes related to encroachment on the life of a judge, people's assessor or juror in connection with their activities related to the administration of justice and a defender or representative of a person in connection with activities related to the provision of legal assistance. Persons who have committed crimes are provided for: Part 2 and 3 of Art. 377, Part 2 of Art. 378, Art. 379, Part 2 and Part 3 of Art. 398, Part 2 and Part 3 of Art. 399, Art. 400 of the Criminal Code of Ukraine, subject to criminal responsibility between the ages of fourteen and sixteen. When solving the issue of criminal responsibility of a specific person for a committed criminal offense against justice, it is necessary to first of all establish these signs of the subject of the criminal offense and find out his identity.

In the process of research, criminal offenses against justice were classified depending on the object of the offense and on the subject of its commission.

Depending on the features of the subject, the following are distinguished:

1) Criminal offenses against justice, which are committed by a general subject: а) Criminal offenses against justice, for which persons who committed them between the ages of fourteen and sixteen are subject to criminal liability; б) Criminal offenses against justice, for which persons who have reached the age of sixteen before committing the criminal offense are subject to criminal liability.

2) Criminal offenses against justice committed by a special entity: а) Criminal offenses against justice committed by officials who administer or ensure the administration of justice; б) Criminal offenses against justice committed by

persons entrusted with the duties of assisting in the administration of justice; c) Criminal offenses against justice committed by convicted persons or persons in custody; e) Criminal offenses against justice, which are committed by persons who, in the process of administering justice, are assigned certain duties.

Key words: *Justice, criminal offense, subject, objective party, natural person, age of criminal responsibility, sanity, special subject.*

Постановка проблеми. Розділом XVIII Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК України) передбачено відповідальність за кримінальні правопорушення проти правосуддя. Такі правопорушення порушують конституційні права громадян, посягають на інтереси правосуддя, порядок реалізації конституційних положень щодо здійснення судочинства, фізичну та психічну недоторканість особи, а, в деяких випадках і на життя та здоров'я потерпілих.

Без незалежного та неупередженого правосуддя неможливо будувати демократичну, соціальну та правову державу. В Україні правосуддя представляє собою діяльність органів судової влади, яка відповідно до положень Конституції щодо поділу влади (ст. 6 Конституції України) здійснюється судами, створеними згідно із чинним законодавством. Суди мають здійснювати правосуддя задля захисту прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина, а також – інтересів суспільства, держави та прав і законних інтересів юридичних осіб [1].

Як і будь-які кримінальні правопорушення, передбачені КК України, кримінальні правопорушення проти правосуддя характеризуються рядом обов'язкових ознак (суспільна небезпечність, протиправність, вина, деліктоздатність), а також наявністю складу, тобто сукупності об'єктивних та суб'єктивних ознак (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона).

Суспільна небезпека кримінальних правопорушень проти правосуддя полягає в тому, що вони значно підривають авторитет органів, які забезпечують охорону права та судочинства, породжуючи в суспільстві недовіру як в цілому до судової системи так і сумніви щодо спроможності державних інститутів ефективно протистояти злочинності взагалі. Крім того вони характеризуються досить високою латентністю. Суспільна небезпечність діяння та суб'єкт кримінального правопорушення – це нероздільні поняття кримінального права, оскільки реалізація конституційних принципів у державі вимагає, зокрема, законного та обґрунтованого притягнення винного до кримінальної відповідальності. Себто особливої уваги потребує дослідження проблематики щодо ознак та відповідальності суб'єктів кримінальних правопорушень за чинним кримінальним законодавством України. У цьому контексті особливу актуальність викликає визначення суб'єктів кримінальних правопорушень проти правосуддя, оскільки особи, які вчинюють подібні злочинні діяння наділені такою специфічною ознакою, як наявність високого соціального статусу. Значна кількість досліджуваних правопорушень вчинюються службовими особами, представниками влади, особами, наділеними відповідними повноваженнями, що дозволяє їм приймати рішення стосовно обмеження основних конституційних прав та свобод окремих фізичних осіб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням, пов'язаним з дослідженням кримінальних правопорушень проти правосуддя присвячували свої праці такі науковці як Н. Алексєєва, В. Ахмедов, М. Бажанов, Д. Балабанова, В. Борисов, О. Вакулик, А. Воронцов, В. Головчук, С. Дідик, О. Дудоров, О. Кальман, Н. Карпова, О. Кваша, С. Книженко, М. Коржанський, А. Маломуж, Р. Мельник, С. Мірошніченко, В. Навроцький, В. Опанасенко, В. Осадчий, Л. Палюх, О. Титаренко, В. Тютюгін, В. Шаблистий, М. Шепітько та інші. Деякі з питань кримінально-правової та кримінологічної характеристики кримінальних правопорушень проти правосуддя були предметом дисертаційних досліджень, зокрема свої наукові роботи цій проблематиці присвятили В. Ахмедов, Н. Квасневська, В. Кончаковська, Л. Котович, А. Мірошніченко, С. Мірошніченко, Л. Палюх, М. Шепітько. Певним чином у цих працях висвітлювалися і питання щодо суб'єкту вчинення таких правопорушень. Однак,

незважаючи на наявність значної кількості наукових досліджень, окреслений аспект характеристики кримінальних правопорушень проти правосуддя розкривається дещо побіжно.

Питанням відповідальності суб'єкта кримінального правопорушення також було присвячено значну кількість досліджень. Так, окремі аспекти цієї проблеми освячували вітчизняні науковці: Д. Бараненко, Т. Гончар, В. Гришук, Б. Здравомислов, В. Куц, Н. Магарин, Р. Максимович, В. Матвейчук, В. Меркулова, Н. Мирошніченко, О. Пасєка, А. Пинаєв, Т. Приходько, В. Розенко, В. Терент'єв, І. Харь, А. Шульга та ін. У цих працях розкрито такі аспекти суб'єкта кримінального правопорушення як: осудність, вік, ознаки спеціального суб'єкта, зокрема і в контексті вивчення певних груп кримінальних правопорушень (суб'єкт злочинів проти правосуддя, суб'єкт кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів України, суб'єкт військових злочинів тощо). І, оскільки суб'єкт як обов'язковий елемент складу кримінального правопорушення є одним із ключових понять кримінально-правової науки, дана тематика залишається актуальною.

Мета статті. Теоретичне визначення суб'єкта кримінальних правопорушень проти правосуддя та його впливу на правозастосування в Україні.

Виклад основного матеріалу. Правосуддя може бути ефективним лише за умови додержання положень вітчизняного законодавства суддями, іншими службовими особами у сфері правосуддя, а також громадянами, яких на відповідних законних підставах залучено до діяльності судів щодо здійснення правосуддя. Але, на превеликий жаль, непоодинокими є випадки коли судді або інші суб'єкти чи учасники забезпечення правосуддя, зловживають своїми правами або ж навпаки, коли треті особи посягають на права судді, народного засідателя, присяжного, захисника чи представника особи або інших учасників судового процесу чи досудового розслідування тощо. Коли такі випадки носять суспільно-небезпечний характер, а вчинення подібного діяння передбачене КК України як кримінальне правопорушення – винна особа, наділена всіма необхідними ознаками суб'єкту кримінального правопорушення, підлягає кримінальній відповідальності та покаранню.

Кримінально-правовими нормами Розділу XVIII КК України [2] забезпечується охорона від суспільно-небезпечних посягань на належну діяльність судової влади, а також органів, які за своїм призначенням сприяють діяльності суду щодо відправлення правосуддя і до кола яких відносять органи досудового слідства, прокуратури та установ, які здійснюють виконання винесених судами вироків, ухвал, постанов, інших судових рішень. Крім того ці положення регламентують належну діяльність захисників і представників особи з надання правової допомоги при відправленні правосуддя та охороняють від злочинних посягань інших учасників судочинства (потерпілих, свідків, експертів, перекладачів тощо) [3, с. 5].

У розділі «Кримінальні правопорушення проти правосуддя» КК України передбачається кримінальна відповідальність за вчинення таких кримінальних правопорушень як: ст. 371 «Завідомо незаконні затримання, привід, домашній арешт або тримання під вартою»; ст. 372 «Притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності»; ст. 373 «Примушування давати показання»; ст. 374 «Порушення права на захист»; ст. 375 «Постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови»; ст. 376 «Втручання в діяльність судових органів»; ст. 376-1 «Незаконне втручання в роботу автоматизованих систем в органах та установах системи правосуддя»; ст. 377 «Погроза або насильство щодо судді, народного засідателя чи присяжного»; ст. 378 «Умисне знищення або пошкодження майна судді, народного засідателя чи присяжного»; ст. 379 «Посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя»; ст. 380 «Невжиття заходів безпеки щодо осіб, взятих під захист»; ст. 381 «Розголошення відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист»; ст. 382 «Невиконання судового рішення»; ст. 383 «Завідомо неправдиве повідомлення про вчинення кримінального правопорушення»; ст. 384 «Введення в оману суду або іншого уповноваженого органу»; ст. 385 «Відмова свідка від давання показань або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків»; ст. 386 «Перешкоджання з'явленню свідка, потерпілого, експерта, спеціаліста, примушування їх до відмови від

давання показань чи висновку»; ст. 388 «Незаконні дії щодо майна, на яке накладено арешт, заставленого майна або майна, яке описано чи підлягає конфіскації»; ст. 389 «Ухилення від покарання, не пов'язаного з позбавленням волі»; ст. 389-1 «Умисне невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості»; ст. 389-2 «Злісне ухилення особи від відбування адміністративного стягнення у виді суспільно корисних робіт»; ст. 390 «Ухилення від відбування покарання у виді обмеження волі та у виді позбавлення волі»; ст. 390-1 «Невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників»; ст. 391 «Злісна непокоря вимогам адміністрації установи виконання покарань»; ст. 392 «Дії, що дезорганізують роботу установ виконання покарань»; ст. 393 «Втеча з місця позбавлення волі або з-під варти»; ст. 394 «Втеча із спеціалізованого лікувального закладу»; ст. 395 «Порушення правил адміністративного нагляду»; ст. 396 «Приховування злочину»; ст. 397 «Втручання в діяльність захисника чи представника особи»; ст. 398 «Погроза або насильство щодо захисника чи представника особи»; ст. 399 «Умисне знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи»; ст. 400 «Посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги»; ст. 400-1 «Представництво в суді без повноважень» [2].

У науці вітчизняного кримінального права кримінальні правопорушення проти правосуддя іноді поділяють на певні групи в залежності від безпосереднього об'єкту посягання. Так, наприклад, В. Борисов та В. Тютюгін пропонують таку класифікацію: 1) злочини, які посягають на конституційні принципи діяльності органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду; 2) злочини, які посягають на життя, здоров'я, особисту безпеку, власність суддів, народних засідателів, присяжних та інших учасників судочинства; 3) злочини, які посягають на відносини, що забезпечують одержання достовірних доказів та істинних висновків у справі; 4) злочини, які посягають на відносини, що забезпечують своєчасне розкриття та присічення злочинних посягань; 5) злочини, які посягають на відносини, що забезпечують належне виконання рішень, вироків, ухвал, постанов суду і призначеного ним покарання [3, с. 8-9]. Але, враховуючи певні зміни у кримінальному законодавстві, можна навести наступну класифікацію: 1) кримінальні правопорушення які посягають на передбачені Конституцією принципи нормальної діяльності суду, органів досудового розслідування та прокуратури (статті: 371, 372, 374, 375, 376, 376-1, 397, 400-1 КК України); 2) кримінальні правопорушення які посягають на життя, здоров'я, особисту безпеку, фізичну та психічну недоторканість або ж власність суддів, народних засідателів, присяжних та інших учасників судочинства (статті: 377, 378, 379, 398, 399, 400 КК України); 3) кримінальні правопорушення, що посягають на відносини, які забезпечують одержання достовірних доказів у справі (статті: 373, 383, 384, 385, 386); 4) кримінальні правопорушення, що посягають на відносини, які забезпечують своєчасне розкриття та припинення суспільно небезпечних, кримінально караних діянь (статті: 380, 381, 387, 395, 396); 5) кримінальні правопорушення, що посягають на відносини, які забезпечують належне виконання вироків, рішень, постанов і ухвал суду та призначеного особі покарання (382, 388, 389, 389-1, 389-2, 390, 390-1, 391, 392, 393, 394).

У зв'язку з тим, що, відповідно до ст. 11 КК України, кримінальне правопорушення – це передбачене КК України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення [2] – важливе значення для правильної кваліфікації будь-якого кримінального правопорушення має визначення його суб'єкта, особливо в тих випадках, коли суб'єкт є спеціальним.

Суб'єкт кримінального правопорушення підлягає обов'язковому встановленню під час кваліфікації будь-якого злочинного діяння, оскільки виявлення причин та умов вчинення суспільно-небезпечного протиправного діяння неможливе без виявлення характеристик та умов формування особистості винного. Однак не можна ставити знак дорівнює між такими категоріями як «суб'єкт кримінального правопорушення» та «особа злочинця», хоч вони і є нерозривно пов'язаними один з одним. Суб'єкт кримінального правопорушення включає в себе лише ознаки, безпосередньо вказані у КК України, в той ж час як «особа

злочинця» – це ширше поняття, що охоплює і додаткові характеристики винної особи, її, так би мовити, фізичні, біологічні та духовні особливості, зокрема і такі, як: демографічні, соціальні, економічні, психологічні – тобто комплекс ознак, що визначають моральний стан та духовний світ особи.

Відповідно до чинного кримінального законодавства України, суб'єкт кримінального правопорушення – це фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого, відповідно до КК України, може наставати кримінальна відповідальність (ст. 18 КК) [2]. Законодавець чітко окреслив ознаки суб'єкта кримінального правопорушення, і це може бути лише: фізична особа; особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності згідно з КК України; осудна особа (враховуючи те, що обмежена осудність є різновидом осудності).

Тобто, по-перше, суб'єкт кримінального правопорушення – лише фізична особа. Відповідно до КК України, юридичні особи не підлягають кримінальній відповідальності. Хоча в розділі XIV-1 КК України «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб» і передбачено відповідальність юридичних осіб, це є не покаранням, а лише заходами кримінально-правового характеру. Включення до КК України зазначеного розділу не створило якихось додаткових підстав кримінальної відповідальності для юридичних осіб. КК України окреслює лише підстави для застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру (ст. 96-3) у разі: вчинення уповноваженою особою юридичної особи від її імені та в інтересах юридичної особи будь-якого із кримінальних правопорушень, передбачених у статтях 209 і 306, частинах 1 і 2 ст. 368-3, частинах 1 і 2 ст. 368-4, статтях 369 і 369-2 КК (ч. 1 ст. 96-3); незабезпечення виконання покладених на її уповноважену особу законом або установчими документами юридичної особи обов'язків щодо вжиття заходів із запобігання корупції, що призвело до вчинення будь-якого із вказаних кримінальних правопорушень (ч. 2 ст. 96-3); вчинення її уповноваженою особою від імені юридичної особи будь-якого із кримінальних правопорушень, передбачених статтями 111-1, 258 – 258-6 КК України (ч. 3 ст. 96-3); вчинення її уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи будь-якого із кримінальних правопорушень, передбачених статтями 109, 110, 113, 114-2, 146, 147, частинами 2 – 4 ст. 159-1, статтями 160, 260, 262, 436, 437, 438, 442, 444, 447 КК України (ч. 4 ст. 96-3); вчинення її уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи будь-якого із кримінальних правопорушень, передбачених статтями 255, 343, 345, 347, 348, 349, 376 – 379, 386 КК України (ч. 5 ст. 96-3); вчинення її уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи будь-якого із кримінальних правопорушень, передбачених статтями 152 – 156-1, 301-1 – 303 КК України (ч. 6 ст. 96-3). Також законодавець визначив: коло юридичних осіб, до яких застосовуються заходи кримінально-правового характеру (ст. 96-4); підстави для звільнення юридичної особи від застосування заходів кримінально-правового характеру (ст. 96-5); види заходів кримінально-правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб (ст. 96-6) та правила застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру (ст. 96-10, 96-11) [2].

Тобто вітчизняне кримінальне законодавство, на відміну від кримінального законодавства деяких зарубіжних країн (переважно західної та центральної Європи, а також США), не визнає суб'єктом кримінального правопорушення юридичну особу. Але і в зарубіжних державах відповідальності юридичних осіб переважно стосуються покарання за вчинення корупційних та економічних злочинів [4, с. 325–362].

Незважаючи на однозначну позицію законодавця щодо питання визнання суб'єктом кримінального правопорушення юридичної особи, немало правників схилиються до думки, що відповідальність за кримінальне правопорушення може нести і юридична особа [5]. Однак більшість науковців відстоюють класичне розуміння суб'єкта кримінального правопорушення, ґрунтуючись на вченні про «вину» особи [6, с. 11]. На їх думку, суб'єктом кримінального правопорушення може бути лише осудна фізична особа. Тільки людина може вчинити винне діяння. Отже, відповідно до вітчизняного законодавства, кримінальні правопорушення проти правосуддя можуть бути вчинені лише фізичною особою.

По-друге, особа підлягає кримінальній відповідальності в разі досягнення нею на момент вчинення кримінального правопорушення відповідного віку, встановленого кримінальним законом. Вік – це ознака суб'єкта кримінального правопорушення, яка визначає адекватність сприйняття особою навколишнього світу та її поведінки [7, с. 236]. Відповідно до ч. 1 ст. 22 КК України, кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до моменту вчинення кримінального правопорушення виповнилося шістнадцять років [2].

Як зазначає О. Гунченко, «встановлення вікових меж відповідальності за свою поведінку припускає, що по досягненні визначеного віку неповнолітні вже розуміють, що добре і що погано, що небезпечно і чого робити не можна, в яких випадках дії можуть заподіяти суспільно небезпечну шкоду... В основі визначення віку зазвичай лежить рівень розвитку свідомості неповнолітнього, тобто здатність такої особи адекватно усвідомлювати те, що відбувається в об'єктивному світі і відповідно до цього осмислено та цілеспрямовано виконувати ті чи інші дії» [8, с. 101]. Особа в силу свого віку має розуміти суспільну небезпечність вчинюваного діяння, інакше неможливо вести мову про «винність» вчинення кримінального правопорушення. З досягненням шістнадцяти років не тільки в організмі людини відбуваються певні перетворення, тобто процес дорослішання, але і її психіка стає достатньо розвиненою, а світогляд – сформованим. Це припускає, що людина здатна вже повною мірою розуміти характер своїх дій і їх суспільну небезпеку, а також можливість настанні відповідних діянь суспільно-небезпечних наслідків.

Проте, з урахуванням певних обставин, згідно з ч. 2 ст. 22 КК України, відбувається і зниження віку кримінальної відповідальності. Як зазначається у кримінально-правовій науці, таке зниження зумовлене низкою факторів: 1) розумовий рівень неповнолітньої особи у віці чотирнадцяти років вже дає змогу (здебільшого) усвідомлювати суспільну небезпеку діянь, пов'язаних із насильством чи посяганням на чуже майно; 2) серед неповнолітніх такого віку має місце певна поширеність деяких видів кримінальних правопорушень (зокрема, крадіжка, грабїж, розбій, а, останнім часом і вимагання); 3) окремі види кримінальних правопорушень, включені до ч. 2 ст. 22 КК України, характеризуються підвищеною суспільною небезпекою, наприклад такі як вбивство, диверсія, бандитизм, терористичний акт тощо [8, с. 101].

Кримінальні правопорушення, за вчинення яких кримінальна відповідальність настає з чотирнадцяти до шістнадцяти років, перераховано в ч. 2 ст. 22 КК України. До них, зокрема, належать і такі, що передбачені статтями 379 «Посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя» та 400 «Посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги» КК України (а також деякі інші склади злочинів) – кримінальні правопорушення проти правосуддя.

Необхідно зазначити, що деякі кримінальні правопорушення через свою специфіку фактично можуть бути вчинені лише особою, яка досягла вісімнадцяти років [9, с. 273] (це, наприклад, кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби; кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг). Це ж, відноситься і до деяких кримінальних правопорушень проти правосуддя, враховуючи, що деякі з них можуть вчинюватися, наприклад, прокурором, слідчим, дізнавачем, працівником підрозділу, який здійснює оперативно-розшукову діяльність тощо.

Для кримінальної відповідальності має значення не тільки мінімальна межа віку особи, але і максимальна. Так, деякі види покарання, відповідно до КК України, обмежуються віком із вісімнадцяти до шістдесяти п'яти років. Зокрема, не призначається довічне позбавлення волі особам, які не досягли 18-ти років та яким виповнилося 65 років (на момент винесення вироку). Також обмеження волі і виправні роботи не призначаються особам пенсійного віку.

По-третє, суб'єктом кримінального правопорушення може бути тільки осудна особа, яка під час його вчинення могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та керувати ними (ч. 1

ст. 19 КК України) [2]. У даному випадку законодавець передбачає юридичний та медичний критерії оцінки осудності чи неосудності особи, яка вчинила суспільно-небезпечне діяння. Юридичний (психологічний або психофізіологічний) критерій осудності полягає в нездатності особи розуміти свої дії чи керувати ними внаслідок душевної хвороби. Цей критерій складається з трьох ознак: 1) інтелектуальної, коли особа не могла усвідомлювати свої дії або бездіяльність; 2) волювої, коли особа не могла керувати своїми діями або бездіяльністю; 3) медичної – це рівень психічного здоров'я та розвитку психічних функцій, що зумовлюють здатність особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними під час вчинення кримінального правопорушення [10, с. 278].

Медичний критерій неосудності діє за наявності однієї з чотирьох таких ознак: 1) хронічне психічне захворювання; 2) тимчасовий розлад психічної діяльності; 3) недоумство; 4) інший хворобливий стан психіки особи (ч. 2 ст. 19 КК України) [2]. При цьому, відповідно до ч. 1 ст. 20 КК України, особа підлягає кримінальній відповідальності, якщо вона визнана судом обмежено осудною, тобто «яка під час вчинення кримінального правопорушення через наявний у неї психічний розлад не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними» [2]. Обмежена осудність – це також вид осудності. Виходячи зі змісту кримінального закону, обмежена осудність полягає в тому, що: 1) в особи наявний певний психічний розлад чи аномалія; 2) особа не повністю розуміє ознаки та суспільну небезпеку вчинюваного діяння; 3) обмежена осудність не виключає осудності як обов'язкової ознаки суб'єкта кримінального правопорушення та не виключає кримінальної відповідальності [11, с. 168].

Отже, якщо особа, яка вчинила кримінальне правопорушення проти правосуддя, буде визнана судом неосудною – вона не підлягає кримінальній відповідальності. До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру. Не підлягає покаранню і особа, яка вчинила будь-яке кримінальне правопорушення, передбачене статтями 371 – 400-1 КК України, у стані осудності, але до постановлення вироку захворіла на психічну хворобу, що позбавило її можливості усвідомлювати свої дії чи бездіяльність або керувати своїми діями. До такої особи за рішенням суду можуть застосовуватися примусові заходи медичного характеру, а після одужання така особа може підлягати покаранню (ст. 19 КК) [2].

Окрім загального суб'єкта кримінального правопорушення, наділеного вказаними вище ознаками, законодавець виділяє ще й суб'єкта спеціального. Спеціальним суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, суб'єктом якого може бути лише певна особа (ч. 2 ст. 18 КК України) [2], наприклад, яка характеризується спеціальними ознаками. Такими ознаками можуть бути: службове становище особи; її державно-правовий стан (громадянство); професія або рід діяльності; особливі взаємини між винним та потерпілим (службова залежність, стосунки між батьками, дітьми, опікунами, іншими родичами та ін.); відношення особи до військової служби; ознаки, що стосуються фізичних властивостей суб'єкта злочину (вік, стан здоров'я, працездатність тощо); участь особи в судовому процесі (засуджений або взятий під варту, потерпілий, свідок, експерт, перекладач, інші учасники судового процесу).

У переважній більшості випадків спеціальний суб'єкт кримінального правопорушення безпосередньо вказується у диспозиції або назві статті. Іноді закон окреслює певне коло складів кримінальних правопорушень, що можуть бути вчинені виключно спеціальним суб'єктом. У незначній кількості норм КК України можливість вчинення кримінального правопорушення саме спеціальним суб'єктом може не зазначатися ані в назві, ані в диспозиції статті, але безпосередньо впливати з останньої. Тобто ознаки спеціального суб'єкта, в такому випадку, визначаються шляхом тлумачення закону [12, с. 264].

Одним зі спеціальних суб'єктів кримінального правопорушення є службова особа. Відповідно до змісту ст. 18 КК України службова особа може:

бути представником влади; бути представником місцевого самоврядування; обіймати посаду, пов'язану з виконанням організаційно-розпорядчих функцій; обіймати посаду,

пов'язану з виконанням адміністративно-господарських функцій; виконувати свої обов'язки на постійній основі або тимчасово; виконувати свої обов'язки за спеціальним повноваженням; бути посадовою особою іноземної держави; бути членом міжнародної парламентської асамблеї, учасником якої є Україна; бути суддею або посадовою особою міжнародних судів; бути наділеною владними повноваженнями (представник влади).

Представниками влади, як зазначають в юридичній літературі, є «працівники державних органів і установ, наділені правом у межах своєї компетенції висувати вимоги, а також приймати рішення, обов'язкові для виконання фізичними та юридичними особами незалежно від їх відомчої належності чи підлеглості» [12, с. 271]. Це, наприклад, народні депутати України, депутати місцевих рад, керівники державних адміністрацій і органів місцевого самоврядування, судді, прокурори, слідчі, оперативний склад Служби безпеки України, працівники поліції, військові коменданти, начальники гарнізонів та інші. Також під представниками влади розуміються особи, які «в межах своїх повноважень мають право віддавати обов'язкові для виконання іншими особами (як фізичними, так і юридичними) накази, розпорядження, вказівки та приймати рішення не тільки в межах відомства (установи), представниками якого вони є, а й поза ним стосовно громадян, не підпорядкованих їм по службі чи роботі з приводу: їх поведіння, вчинків та діянь» [13, с. 195]. Виходячи з цього, треба зазначити, що особа може обіймати посаду, яка зумовлює здійснення функцій представника влади, з вісімнадцятирічного віку.

Закон визнає особу представником влади не відповідно до посади, яку вона обіймає, а за її належністю до однієї з гілок влади (законодавчої, виконавчої, судової) чи за наявністю в неї владних повноважень [13, с. 196]. Отже, представником влади може бути не тільки працівник державного апарату, але і представник громадської організації, наділений відповідними повноваженнями. При цьому до представників влади не належать технічні працівники адміністративних органів, оскільки вони не наділені функціями, зазначеними в ч. 3 ст. 18 КК України.

В залежності від суб'єкта всі кримінальні правопорушення проти правосуддя можна поділити на дві основні групи:

- 1) кримінальні правопорушення проти правосуддя, які вчинюються загальним суб'єктом;
- 2) кримінальні правопорушення проти правосуддя, які вчинюються спеціальним суб'єктом.

До першої категорії (загальний суб'єкт) відносяться такі кримінальні правопорушення як: ч. 1 ст. 376 «Втручання в діяльність судових органів»; ст. 376-1 (суб'єкт може бути як спеціальним, так і загальним); ст. 377 «Погроза або насильство щодо судді, народного засідателя чи присяжного»; ст. 378 «Умисне знищення або пошкодження майна судді, народного засідателя чи присяжного»; ст. 379 «Посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя»; ст. 383 «Завідомо неправдиве повідомлення про вчинення кримінального правопорушення»; ст. 386 «Перешкоджання з'явленню свідка, потерпілого, експерта, спеціаліста, примушування їх до відмови від давання показань чи висновку»; ст. 396 «Приховування злочину»; ст. 397 «Втручання в діяльність захисника чи представника особи»; ст. 398 «Погроза або насильство щодо захисника чи представника особи»; ст. 399 «Умисне знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи»; ст. 400 «Посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги».

До другої категорії (спеціальний суб'єкт) відносяться наступні кримінальні правопорушення:

– ст. 371 «Завідомо незаконні затримання, привід, домашній арешт або тримання під вартою» (суб'єкт – службова особа органів досудового слідства, слідчий, прокурор, а у випадку незаконного тримання під вартою – і керівник установи, де тримався під вартою потерпілий);

– ст. 372 «Притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності» (суб'єкт – слідчий, прокурор чи інша особа, уповноважена законом на притягнення до кримінальної відповідальності певної особи як обвинуваченого по справі);

- ст. 373 «Примушування давати показання» (суб'єкт – особа, яка за законом має право проводити допит та здійснювати досудове розслідування: прокурор; слідчий; дільничний; працівник підрозділу, який здійснює оперативно-розшукову діяльність);
- ст. 374 «Порушення права на захист» (суб'єкт – особа, яка проводить досудове розслідування, слідчий, прокурор, суддя);
- ст. 375 «Постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови» (суб'єкт – суддя, народний засідатель, присяжний);
- ч. 2 ст. 376 «Втручання в діяльність судових органів» (суб'єкт – службова особа, яка вчинює кримінальне правопорушення з використанням свого службового становища);
- ст. 376-1 «Незаконне втручання в роботу автоматизованих систем в органах та установах системи правосуддя» (суб'єкт – суб'єкт може бути як спеціальним, так і загальним: службова особа, яка має право доступу до цієї системи; інша особа);
- ст. 380 «Невжиття заходів безпеки щодо осіб, взятих під захист» (суб'єкт – службова особа органу, на який покладено функції забезпечення безпеки зазначених осіб: особи, які зобов'язані приймати рішення про застосування заходів безпеки (голова суду, прокурор тощо); особи, які зобов'язані здійснювати ці заходи (наприклад, працівник оперативно-розшукового органу));
- ст. 381 «Розголошення відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист» (суб'єкт – службова особа, якою прийнято рішення про ці заходи; особа, яка їх здійснює; службова особа, якій ці рішення стали відомі у зв'язку з її службовим становищем; особа, взята під захист, якщо ці дії спричинили шкоду здоров'ю особи, взятої під захист);
- ст. 382 «Невиконання судового рішення» (суб'єкт – фізична особа не на користь якої ухвалено рішення суду та яку зобов'язано вчинити певні дії або утриматися від їх вчинення);
- ст. 384 «Введення в оману суду або іншого уповноваженого органу» (суб'єкт – свідок, потерпілий, експерт, оцінювач, перекладач, які попереджені про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання, висновок, переклад чи звіт про оцінку майна);
- ст. 385 «Відмова свідка від давання показань або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків» (суб'єкт – свідок, експерт чи перекладач, які у встановленому законом порядку попереджені про відповідальність за ухилення (відмову) від виконання покладених на них обов'язків);
- ст. 387 «Розголошення даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування» (суб'єкт – особа, попереджена в установленому законом порядку про обов'язок не розголошувати такі дані: свідок, потерпілий, цивільний позивач та відповідач, захисник, експерт, спеціаліст, перекладач, понятий; інші особи, які були присутні під час провадження слідчих дій (законний представник, педагог, лікар, особа, що бере участь у впізнанні тощо));
- ст. 388 «Незаконні дії щодо майна, на яке накладено арешт, заставленого майна або майна, яке описано чи підлягає конфіскації» (суб'єкт – особа, якій ввірено майно, на яке накладено арешт, заставлене майно або майно, яке описано чи підлягає конфіскації; представник банківської чи іншої фінансової установи, який здійснив відповідну операцію);
- ст. 389 «Ухилення від покарання, не пов'язаного з позбавленням волі» (суб'єкт – особа, засуджена до відповідних видів покарань);
- ст. 389-1 «Умисне невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості» (суб'єкт – засуджений, щодо якого застосовано угоду про примирення або про визнання винуватості);
- ст. 389-2 «Злісне ухилення особи від відбування адміністративного стягнення у виді суспільно корисних робіт» (суб'єкт – особа, які призначено адміністративне стягнення у виді суспільно корисних робіт);
- ст. 390 «Ухилення від відбування покарання у виді обмеження волі та у виді позбавлення волі» (суб'єкт – особа, засуджена до обмеження або позбавлення волі);
- ст. 390-1 «Невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників» (суб'єкт – особа, щодо якої судом застосовані обмежувальні заходи);

– ст. 391 «Злісна непокора вимогам адміністрації установи виконання покарань» (суб'єкт – особа, яка відбуває покарання у виді обмеження волі, позбавлення волі на певний строк або довічного позбавлення волі і за порушення вимог режиму була піддана протягом року стягненню у виді переведення до приміщення камерного типу або переводилася на більш суворий режим відбування покарання);

– ст. 392 «Дії, що дезорганізують роботу установ виконання покарань» (суб'єкт – засуджений, який відбуває покарання у виді обмеження волі, позбавлення волі на певний строк чи довічного позбавлення волі);

– ст. 393 «Втеча з місця позбавлення волі або з-під варти» (суб'єкт – особа, яка: відбуває покарання у виді арешту, позбавлення волі на певний строк чи довічного позбавлення волі; знаходиться у попередньому ув'язненні (взята під варту), що є запобіжним заходом);

– ст. 394 «Втеча із спеціалізованого лікувального закладу» (суб'єкт – осудна або обмежено осудна особа, щодо якої застосовано примусові заходи медичного характеру або здійснюється примусове лікування за постановою, ухвалою або вироком суду, які набрали законної сили);

– ст. 395 «Порушення правил адміністративного нагляду» (суб'єкт – особа, щодо якої судом із законних підстав встановлений адміністративний нагляд і якій виповнилося 18 років);

– ст. 400-1 «Представництво в суді без повноважень» (суб'єкт – адвокат або інша особа, яка має повноваження на представництво в суді іншої особи, які можуть виникати на підставі договору, закону, акта органу юридичної особи).

При цьому в кожній з зазначених категорій можна виділити певні під-категорії. Так, згідно з ч. 2 ст. 22 КК України кримінальній відповідальності підлягають особи, які у віці з чотирнадцяти до шістнадцяти років вчинили кримінальні правопорушення, передбачені: ч. 2 та 3 ст. 377 (умисне заподіяння судді, народному засідателю чи присяжному або їх близьким родичам побоїв, легких, середньої тяжкості або тяжкого тілесних ушкоджень у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя); ч. 2 ст. 378 (умисне знищення або пошкодження майна, що належить судді, народному засідателю чи присяжному або їх близьким родичам, у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, вчинені шляхом підпалу, вибуху або іншим загальнонебезпечним способом, або такі, що спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки); ст. 379; ч. 2 та ч. 3 ст. 398 (умисне заподіяння захиснику чи представнику особи або їх близьким родичам легких, середньої тяжкості або тяжкого тілесних ушкоджень у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги); ч. 2 та ч. 3 ст. 399 (умисне знищення або пошкодження майна, що належить захиснику чи представнику особи або їх близьким родичам, у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, вчинені шляхом підпалу, вибуху або іншим загальнонебезпечним способом, або якщо вони заподіяли шкоду в особливо великих розмірах; дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті, що спричинили загибель людей, завдання їм тяжких тілесних ушкоджень чи настання інших тяжких наслідків) та ст. 400 КК України. Для всіх інших кримінальних правопорушень першої категорії суб'єктом є фізична осудна особа, яка досягла шістнадцяти років.

Щодо кримінальних правопорушень проти правосуддя, що вчинюються спеціальними суб'єктами, то можна виокремити наступні:

1) кримінальні правопорушення проти правосуддя, що вчинюються службовими особами, які здійснюють або забезпечують здійснення правосуддя (статті: 371, 372, 373, 374, 375, 376, 376-1, 380, 381, 400-1);

2) кримінальні правопорушення проти правосуддя, що вчинюються особами, на яких покладено обов'язки щодо сприяння у здійсненні правосуддя (статті: 384, 385, 387);

3) кримінальні правопорушення проти правосуддя, що вчинюються засудженими особами або такими, які перебувають під вартою (статті: 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395);

4) кримінальні правопорушення проти правосуддя, які вчинюються особами, щодо яких, у процесі здійснення правосуддя, покладено певні обов'язки (статті: 382, 388, 389-1, 389-2, 390-1).

Висновки. З зазначеного можна зробити висновок про те, що суб'єктом кримінальних правопорушень проти правосуддя є, перш за все, фізична, осудна особа, яка досягла загального віку кримінальної відповідальності (за деякими виключеннями). При цьому обов'язковими його ознаками є: фізична особа; загальний вік кримінальної відповідальності – 16 років; осудність особи. Виключення представляють кримінальні правопорушення, пов'язані з посяганням на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя та захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги (та деякі інші). Зокрема, особи, які вчинили злочини, передбачені: ч. 2 та 3 ст. 377, ч. 2 ст. 378, ст. 379, ч. 2 та ч. 3 ст. 398, ч. 2 та ч. 3 ст. 399, ст. 400 КК України, підлягають кримінальній відповідальності у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років. При вирішенні питання кримінальної відповідальності конкретної особи за вчинене кримінальне правопорушення проти правосуддя варто установити насамперед ці ознаки суб'єкта кримінального правопорушення, а також, у разі необхідності – спеціальні ознаки.

Крім того, серед кримінальних правопорушень проти правосуддя, в залежності від ознак суб'єкта, можна виокремити:

- 1) Кримінальні правопорушення проти правосуддя, які вчинюються загальним суб'єктом:
 - а) Кримінальні правопорушення проти правосуддя, за які підлягають кримінальній відповідальності особи, що вчинили їх у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років;
 - б) Кримінальні правопорушення проти правосуддя, за які підлягають кримінальній відповідальності особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося шістнадцять років.
- 2) Кримінальні правопорушення проти правосуддя, які вчинюються спеціальним суб'єктом:
 - а) Кримінальні правопорушення проти правосуддя, що вчинюються службовими особами, які здійснюють або забезпечують здійснення правосуддя;
 - б) Кримінальні правопорушення проти правосуддя, що вчинюються особами, на яких покладено обов'язки щодо сприяння у здійсненні правосуддя;
 - в) Кримінальні правопорушення проти правосуддя, що вчинюються засудженими особами або такими, які перебувають під вартою;
 - д) Кримінальні правопорушення проти правосуддя, які вчинюються особами, щодо яких, у процесі здійснення правосуддя, покладено певні обов'язки.

Список використаних джерел:

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-ii>
2. Кримінальний кодекс України: закон України від 05.04.2001 № 2341-03. URL:
3. Злочини проти правосуддя. Навч. посіб. За заг. ред. проф. В. І. Борисова, проф. В. І. Тютюгіна. Харків. Нац. юрид. акад. України. 2011. 155 с.
4. Абакумова Ю. В. Теорія співучасті в кримінальному праві України. Дис. на здобуття наукового ступеня д.ю.н. 12.00.08. Запоріжжя. Класичний приватний університет. 2013. 423 с.
5. Нерсисян А. С. Кримінальна відповідальність підприємницьких юридичних осіб у світлі інтеграції незалежної України до світових і європейських інституцій. URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/chapter/13/110/4350>.
6. Провоторов О. П. Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб як інститут кримінального права України. Авт. на здобуття наук. ступеня к.ю.н. 12.00.08. Київ. Національна академія України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. 2019. 18 с.
7. Кримінальне право України. Загальна частина. Підручник. За ред. М. І. Мельника, В. А. Климентя. Київ : Юридична думка. 2004. 352 с.
8. Кримінальне право України. Загальна частина. Підручник. Є. С. Назимко, С. В. Лосич, Ю. О. Данилевська та ін. За заг. ред. проф. В. М. Бесчастного, О. М. Джузи. Київ. ВД «Дакор». 2018. 386.

9. Кримінальне право України. Загальна частина. Підручник. Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, Л. М. Кривоченко та ін. За ред. проф. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер. 2007. 496 с.

10. Кримінальне право України. Особлива частина. Підручник. Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-тє вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. 608 с.

11. Кримінальне право України. Особлива частина. За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Київ–Харків. Юрінком Інтер. Право. 2001. 494 с.

12. Кримінальне право України. Загальна та Особлива частини. Навчальний посібник. За заг. ред. В. М. Стратонова. Київ. Істина, 2007. 400 с.

13. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : у 2 т. П. П. Андрушко, О. Ф. Бантишев, О. О. Бахуринська, П. С. Берзін, Т. В. Варфоломєєва та ін. За заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. Київ : Атлет : КНТ; Центр учбової літератури, 2009. Т. 1. 964 с.

14. Кримінальне право України. Особлива частина. Підручник. [Ю. В. Александров, О. О. Дудоров, В. А. Клименко, М. І. Мельник та ін.]. За ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. 3-тє вид. переробл. та допов. Київ. Атіка. 2009. 744 с.

